

Тетяна Назаренко

МЕТОДИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ РОБОТИ ВЧИТЕЛЯ ГЕОГРАФІЇ З ПІДРУЧНИКОМ

В статті розкриваються актуальні завдання із використання підручника географії в основній школі. Проаналізовані проблеми, що пов'язані з методичними особливостями роботи вчителя географії з підручником. Подані методичні рекомендації із застосування підручника в школі та вдома, а також інтегровані аспекти навчання географії в школі.

Ключові слова: *основна школа, рівні навчання, диференційована структура, підручник нової генерації, методи навчання.*

В зв'язку з реформою загальноосвітньої школи через запровадження оновлених критеріїв оцінювання якості знань актуалізується роль навчальної літератури, створюються нові шкільні підручники. Перевітлюючись із пасивного носія інформації на активну дидактичну систему, навчальна книжка покликана формувати мотивацію у формуванні різнобічних наукових законів і закономірностей, ґрунтовно і всебічно розкривати зміст навчального матеріалу, сприяти становленню емоційно-ціннісних взаємин особистості, виробленню практичних умінь і навичок географічного спрямування [4, с. 23].

Сьогодні накопичено чималий досвід створення та використання навчальної літератури. За результатами проведеного нами аналізу публікацій останніх років у зарубіжній і вітчизняній науковій літературі, можна зробити висновок про визначення основних об'єктів у дослідженні проблеми підручникотворення: добирання змісту навчання та особливості його організації в підручнику, апробація навчальних матеріалів, його відповідність засадам особистісно орієнтованого навчання тощо [6, с. 17].

Підручник – це найперше джерело навчальної інформації, основний дидактичний засіб, який забезпечує процес навчання і викладання [3, с. 28]. Підручник – найважливіша складова всього навчально-методичного процесу, суттєвий компонент освітньої системи. Яким же чином, під час навчання географії надати учням необхідні знання, уміння і навички при роботі з підручником і яка при цьому роль вчителя географії..

За останні декілька років українськими вченими створено нове покоління сучасних підручників для різних курсів шкільної географії. Питання проблеми підручникотворення прямо чи опосередковано вивчали М. М. Баранський, Л. М. Булава, Н. М. Буринська, Л. П. Величко, С. Г. Коберник, В. П. Корнеєв, Л. І. Круглик, Н. В. Муніч, О. Ф. Надтока, Т. Г. Назаренко, М. О. Откаленко, В. Ю. Пестушко, О. Я. Скуратович, А. Й. Сиро-

тенко, Л. В. Тищенко, О. М. Топузов, Г. Ш. Уварова, П. Г. Шищенко та інші вчені. Значний внесок також зробили вчені-психологи, зокрема А. Д. Копилова, Е. І. Корман, Е. І. Кабанова-Меллер, І. Я. Лернер та багато інших. Нині роботі з підручником на уроках географії приділяється значна увага, хоча за браком спеціальних досліджень та окремих методичних статей, учитель-географ все ще не дістає потрібної методичної допомоги. Тим-то ефективне використання підручника подекуди продовжує залишатися вузьким місцем у шкільному навчанні географії.

Підручник має текст, різнобічний відеоряд, різні за рівнем складності та за методичною і дидактичною спрямованістю завдання, але головне призначення підручника не в тому, щоб пояснювати вже прочитаний текст, а в тому, щоб з усіх наведених джерел дістати сучасну географічну інформацію, яка спричинить утворення географічних знань, які можна застосувати в практиці життя і безумовно в майбутній професійній діяльності. Учні, які навчаються в 6-му класі, вперше знайомляться як з навчальним предметом – географія, так із підручником з географії, тому роль вчителя і заключається в тому, щоб якомога ефективніше зробити процес роботи з підручником для посилення мотивації у оволодінні географічним матеріалом.

Специфіка географії заключається в її природно-суспільної сутності, тому що курс інтегрує природні та суспільні елементи наукових знань. Сучасна географія вивчає просторово-часові взаємозв'язки та взаємодії в географічній дійсності і є цілісною системою «людина – природа – економіка – довкілля» [7, с. 10].

Підручник – це особлива дидактична система, яка не тільки розкриває зміст навчання, а й є специфічною моделлю процесу навчання. Це означає, що підручник має двоєдину суть. З одного боку, для переважної більшості учнів він є джерелом знань, носієм змісту навчання, з іншого, він є засобом навчання, який володіє матеріальною формою, пов'язаною зі змістом навчання, з процесом засвоєння цього змісту.

Підручник географії – важливе джерело знань не тільки з цього предмету, а й із суміжних дисциплін. Зміст його охоплює багато знань: біологічних, хімічних, фізичних, історичних, математичних, соціальних, економічних. Тому априорі підручник географії має переваги перед іншими підручниками [6, с. 41].

Велика роль у роботі з підручником належить учителю. Він навчає учнів самостійно розбиратися у географічному матеріалі, відбирати його, виділяти головне [5, с. 12].

Робота з підручником та іншими друкованими текстами – метод навчання, що широко використовується у школі. Він має велике значення для освіти, виховання і розвитку учнів, підготовки їх до самостійного життя [2, с. 50].

Кращому усвідомленню змісту учнями, а також підготовці їх до

самостійного користування підручником сприяє складання плану. Ця робота передбачає аналіз тексту, виділення основних думок, відокремлення головного від другорядного, розподіл тексту на логічно завершені частини, добір заголовків до кожної з них. Рекомендується спочатку поєднувати складання плану з фрагментарним відтворенням змісту тексту учнями.

Для кращого усвідомлення тексту і його плану корисно добирати ілюстрації до відповідних його пунктів. Складений план записують в зошитах.

Особливу увагу в роботі з підручником треба приділити навчанню учнів повторювати зміст усвідомленого навчального матеріалу.

Послідовність цієї роботи забезпечується такими етапами: переказ за питаннями вчителя; за серією ілюстрацій; за поданим розгорнутим, а потім за стислим планом і нарешті, – зв'язний переказ, коли учні виконують завдання, сформульоване узагальнено: «Поясни прочитане».

В основній школі варто організувати роботу так, щоб учні більш-менш самостійно працювали з підручником як джерелом знань. Спочатку вчитель проводить бесіду, актуалізує знання школярів, необхідні для свідомого засвоєння нового матеріалу, аналізує відповідні наочні посібники, незнайомі поняття, що зустрічаються в тексті, частково пояснює тему. Далі пропонує учням самостійно вивчити тему, прочитавши відповідну статтю підручника. Після того, як учні ознайомилися зі статтею вчитель перевіряє її засвоєння, додатково пояснює складніші моменти (встановлення причинно-наслідкових зв'язків, нові поняття).

Корисно для організації самостійної роботи учнів з текстом підручника ставити перед читанням тексту запитання, на які учні повинні знайти відповіді в підручнику.

Поступово ускладнюючи таку роботу, збільшуючи питому вагу самостійності в ній школярів, можна досягти такого рівня розвитку вмінь працювати з підручником, що у низці випадків відпадає необхідність працювати з текстом на уроці – вчитель зможе практикувати самостійне вивчення певних відомостей з підручника під час підготовки учнями домашніх завдань [2].

У роботі з підручником необхідно дотримуватися виконання деяких організаційних вимог. Починаючи працювати з новим підручником, вчитель на першому ж уроці знайомить учнів з його назвою, авторами, структурою, характером матеріалів, пояснює учням, як вони будуть користуватимуться цим підручником під час підготовки домашніх завдань, і для кращого засвоєння того, що пояснював учитель, і для самостійного набуття знань.

Вчитель характеризує за змістом основні розділи підручника, відмічає значення відео-ряду, суть подання ілюстративного та картографічного матеріалу, картосхем, схем, таблиць, зміст різнорівневих запитань

і тестових завдань, і пояснює, як працювати з ними. Корисним прийомом є робота з ілюстраціями підручника: розглядання і аналіз малюнка, порівняння малюнків, знаходження в тексті відповідного місця до ілюстрації. Вчитель звертає увагу учнів на належні ілюстрації підручника, пам'ятаючи, що за допомогою ілюстрацій можна забезпечити чіткі уявлення учнів про виучувані об'єкти, явища, події [4].

Також, учитель пояснює учням, як готувати уроки за підручником, показує це на конкретних прикладах, звернувши їхню увагу на такі моменти самостійної роботи: пригадування того, що розповідав учитель на уроці; перегляд матеріалу уроку, зафіксованого в зошитах; читання всього тексту, який було задано; розгляд ілюстрацій до тексту; повторне читання із зосередженням уваги на складних нових наукових поняттях, висловах, визначеннях, формулюваннях, закономірностях; виучування напам'ять необхідної частини інформації (головного, суттєвого, точного – наприклад, нових географічних назв, географічних об'єктів – знаходження їх на картах тощо); відповіді на запитання в кінці тексту; переказ матеріалу підручника.

Робота з підручником географії, поєднується з веденням зошитів, в які записуються географічні назви, визначення, узагальнення, висновки, нові поняття, план вивчення теми, виконуються таблиці, схеми, діаграми тощо.

На уроках і в позакласній роботі, крім підручників, використовуються журнали, науково-популярна і художня література. В основній школі учитель географії спеціально добирає пізнавальну і науково-доступну учням літературу. Користуватися нею можна по-різному: зачитати уривок з художнього або науково-популярного твору – в процесі розповіді, пропонувати учням прочитати в класі (вголос або мовчки) уривок з додаткової літератури; прочитавши початок оповідання чи нариса, зупинитися на проблемному місці, збуджуючи до активної мозкової роботи або запропонувати школярам дізнатися про подальше розгортання подій, ознайомившись з твором до кінця. Додаткову літературу в 6-му класі використовують з метою наближення навчання до сучасною життя, враховуючи, що не завжди в підручнику географії є останні відомості, які необхідно довести до усвідомлення учнів. Зрозуміла необхідність використання газетних матеріалів на уроках географії з метою наближення навчання до сучасного життя, розширення громадянського світогляду учнів.

Здебільшого вчителі звертаються до підручника, щоб уточнити колективно сформульовані учнями визначення або провести одну-дві, рідше – три практичні вправи, або дати домашнє завдання. І учні за підручником працюють в основному тоді, коли готують урок.

Навряд чи можна вважати таку форму роботи з підручником достатньою. Учні мало привчають самостійно орієнтуватися в матеріалі підручника, раціонально працювати над засвоєнням викладених у ньому

теоретичних відомостей і свідомо, осмислено виконувати практичні завдання. Це одна з причин того, що багато учнів не працюють як слід з підручником: готуючи урок просто сяк-так перечитують текст параграфа. Тим часом підручник, на що вказує сама його назва, завжди має бути під рукою учня, за ним він повинен учитися, вдосконалювати практичні вміння і навички.

Підручник містить теоретичний матеріал (для засвоєння) та практичні завдання і вправи (для виконання) на уроках і вдома. Конче важливо ознайомити учнів з умовними позначеннями, якими виділено матеріал для спостереження: опору на знання, здобуті в початковій школі на уроках природознавства; вправи, що містять додаткові відомості; завдання підвищеної складності; теоретичні відомості з географії; значущі визначення наукових понять. Проте система умовних позначень може бути успішно засвоєна в процесі практичної роботи з підручником. Окремо слід зупинитися на кольоровому виділенні ключових (опорних) понять-термінів, особливо важливих заголовків, формулювання визначень, а також роботою з картами та картосхемами.

Для вивчення питання, якими прийомами роботи з підручником географії найчастіше користуються вчителі (учні), в школах м. Києва і Київської області проводилось спеціальне опитування. Роботою було охоплено тридцять п'ять 6-х класів – 967 учнів. Відповідаючи на запитання анкети, учень повинен був указати, по-перше, як він готується до уроку: що робить спочатку – вчить теоретичний матеріал, переказує його, чи відповідає на запитання в кінці параграфу або виконує практичне завдання, чи працює з картою; по-друге, якими прийомами вивчення нового матеріалу і як часто користується (в анкеті перераховувалися прийоми, з яких слід було виписати стовпцем – відповідно до частоти використання – найбільш уживані).

Одержані результати досить красномовні. 57 % учнів спочатку «учать параграф». Опрацьовуючи теоретичний матеріал підручника, учні здебільшого (79 %) обмежуються простим читанням, 46 % учнів переказують виучуваний матеріал. Невелика частина з них (19 %) аналізує таблиці і схеми, ще менша (14 %) добирає приклади до визначень. 5 % разом з текстом використовують картографічні матеріали. І лише одиниці складають план та конспект параграфа. До самоперевірки вдаються декотрі, причому зчаста це робиться одноманітно: переказуючи матеріал, учень час від часу заглядає в підручник для звірення своєї відповіді. Сказане свідчить про необхідність спеціального навчання школярів працювати з підручником.

Теоретичний матеріал, який подається в підручнику, неоднаковий за змістом, ступенем складності, обсягом та значенням, тому потребує різного підходу, різних прийомів навчання, які мають певні методичні особливості.

Географічні визначення повинні заучуватися учнями не просто напам'ять, а розумітися, матеріал, у якому подано другорядні ознаки географічного явища, аналіз прикладів, досить уміти пояснювати своїми словами. Практика досвідчених учителів вказує на різні форми роботи з підручником. Тексти до тем, що вивчалися в попередніх класах, або є порівняно легшими, учні самостійно читають, запам'ятовують, наводять власні приклади.

Організуючи роботу з підручником географії в основній школі, вчитель має усвідомлювати, що у шестикласників ще початковий рівень сформованості пізнавальних і практичних умінь. Процес засвоєння нових знань відбувається шляхом поступового переходу від конкретних до більш абстрактних форм мислення, які набувають основного значення у розумовій діяльності школярів. Основні прийоми роботи з підручником географії, які застосовуються в початковій школі, ефективні й у основній, але для формування необхідного достатнього та високого рівня умінь і навичок самостійної роботи необхідно застосовувати прийоми вищого рівня самостійності, зокрема: розуміння єдності і різниці природних явищ, процесів; систематизації та узагальнення матеріалу, що вивчається; повторення раніше вивченого матеріалу; застосування знань, набутих під час вивчення різних географічних тем і розділів, на уроках суміжних предметів; самостійного вивчення матеріалу, який був певним чином відомий учням з їхньої життєвої практики або опрацьовувався під час вивчення суміжних предметів. Учні основної школи можуть виконувати завдання типу: знайти у тексті підручника географії відповідь на запитання, поставлене вчителем; прочитати текст підручника після обговорення певного питання, щоб уточнити, правильні чи помилкові раніше висловлені міркування; працювати з таблицями підручника для встановлення певної закономірності; читати текст з коментарем; знайти у тексті те, про що не говорив вчитель; визначити, як практично застосовуються явища, закони, закономірності, прилади; порівняти малюнки, схеми, таблиці у новому параграфі чи у новому і раніше вивченому; скласти запитання за текстом параграфа чи окремих його частин; підтвердити правильність відповіді до якісного завдання посиланням на текст підручника.

Охарактеризуємо основні методичні прийоми: самостійне вивчення усього матеріалу підручника або його частини. При цьому робота з підручником повинна бути спрямована насамперед на засвоєння основних понять, законів, теорій. Виділення у тексті головного, аналіз змісту, синтез результатів аналізу, абстрагування від другорядного матеріалу – це головні елементи опрацювання матеріалу підручника; виділення й опис різних структурних елементів навчального матеріалу; складання порівняльних таблиць з використанням раніше вивченого матеріалу; самостійне вивчення ілюстрацій, проведення аналізу певного процесу (при цьому

важливу роль відіграє система запитань, що спрямовує діяльність учнів); розв'язування задач, складених на основі наведених у тексті підручника. Однак варто зауважити, що формування в учнів раціональних прийомів роботи з книжкою відбувається успішно лише за умови, що цих прийомів їх спеціально навчають. Наприклад, узагальнений прийом, спрямований на встановлення смислової структури навчального тексту, може містити такі дії: осмислити текст у цілому; виділити у тексті послідовність відносно самостійних частин – тем; оцінити інформаційну значимість виділених тем; виділити підтеми тексту і впорядкувати їх за ознакою смислової близькості між собою і головною темою тексту; здійснити смислове групування; встановлену смислову структуру тексту представити графічно чи у формі складного плану; викласти (усно чи письмово) зміст тексту відповідно до його смислової структури.

Аналізуючи поради Ю. Бабанського [1], нами узагальнено такі методичні особливості роботи з підручником географії. Учитель, готуючись до уроку за методикою проведення уроку, має ознайомитись з текстом підручника за темою: вичленити у ньому поняття чи окремі характеристики поняття, що вивчається; розділити текст на кілька логічно завершених частин, кожна з яких присвячена новій географічній події чи природному явищу, закону чи поняттю, чи новому елементу нового поняття, якщо вони у цілому становлять зміст нового навчального матеріалу; вичленити у кожній частині навчального матеріалу найважливіші ключові елементи, характеристики тощо, без знання яких неможливо однозначно і правильно засвоїти поняття, обміркувати, як вони будуть коротко вербально визначені, охарактеризовані; розділити останній матеріал кожної частини на ілюстрований та довідковий; обміркувати головні думки кожної нової частини навчального матеріалу, загальне резюме уроку – головну його думку в цілому; визначити план (опорний конспект тощо) викладення чи вивчення основних питань у змісті уроку.

Насамкінець слід підкреслити, що характер роботи з підручником визначається її метою, змістом виучуваного матеріалу, та способами проведення уроку. Підручник нерідко використовують для повторення матеріалу перед контрольною роботою, у підготовці до підсумкового географічного диктанту. Без підручника важко організувати узагальнююче повторення великих тем. Отже, треба, систематично застосовувати в навчанні раціональні, добре вивірені форми і методи роботи з підручником. Звичайно, вміння працювати з підручником не приходить до учнів саме по собі, йому треба систематично навчати, передусім виробляти вміння раціональної організації праці на уроках географії в школі і вдома – під час виконання домашніх завдань.

За допомогою сучасних методів навчання та методичних прийомів учні вчать самостійно працювати з підручником. Лише самостійна робота дасть позитивний результат у здобутті географічних знань.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бабанский Ю. К. Методы обучения в современной общеобразовательной школе / Ю. К. Бабанский. – М. : Просвещение, 1985. – 208 с.
2. Баранский Н. Н. Методика преподавания экономической географии / Н. Н. Баранский. – М. : Учпедгиз, 1960. – 452 с.
3. Даринський А. В. Методика преподавания географии : учебное пособие [для географических специальностей пед. инс-тов] / А. В. Даринский. – М. : Просвещение, 1975. – 368 с.
4. Корнеев В. П. До проблеми ефективності підручників з географії / В. П. Корнеев // Географія. – 2007. – № 18. – С. 2–4.
5. Корнеев В. П. Зміст і методика використання диференційованих дидактичних матеріалів / В. П. Корнеев, Т. Г. Назаренко, Л. І. Круглик та ін. – Х. : Вид. група «Основа», 2007. – 18 с.
6. Назаренко Т. Г. Методичні засади змісту шкільного підручника «Загальна географія» / Т. Г. Назаренко // Проблеми сучасного підручника : зб. наук. праць / гол. ред. В. М. Мадзігон. – К. : Педагогічна думка, 2004. – Вип. 5. – С. 164–168.
7. Географія материків і океанів: підручник для 6 кл. / О. М. Топузов, Т. Г. Назаренко, О. Ф. Надтока, Л. П. Вішнікіна. – К. : ДНВП «Картографія», 2013. – 376 с.